

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet univerziteta u Sarajevu

Odsjek za psihologiju

SLIJEPI I SLABOVIDNI UČENICI U OBRAZOVNOM SISTEMU

Završni magistarski rad

Ime i prezime studentice: Andrea Tuka

Mentorica: Prof.dr.Sibela Zvizdić

Sarajevo, 2022. godine

Sadržaj

UVOD	1
ŠTO SU OŠTEĆENJA VIDA I KOJI SU NJIHOVI UZROCI?	3
Prevalencija oštećenja vida.....	6
SPECIFIČNOSTI KOGNITIVNOG I SOCIOEMOTIVNOG RAZVOJA SLIJEPIH I SLABOVIDNIH UČENIKA	8
MOGUĆNOSTI ŠKOLOVANJA SLIJEPIH I SLABOVIDNIH UČENIKA U BOSNI I HERCEGOVINI	13
Inkluzija slijepih i slabovidnih učenika u kontekstu obrazovanja.....	13
Obrazovanje slijepih i slabovidnih učenika u kontekstu specijalnih škola.....	17
Adaptacija rada, radnog i učioničkog prostora za rad sa slijepim i slabovidnim učenicima u kontekstu inkluzivnog odgojno - obrazovnog procesa, kao i u kontekstu obrazovanja u specijalnim školama	21
Učitelji/nastavnici u obrazovnom kontekstu slijepih i slabovidnih učenika.....	25
Stručni suradnici u obrazovnom kontekstu slijepih i slabovidnih učenika	27
Uloga roditelja u obrazovnom kontekstu slijepih i slabovidnih učenika	29
Zakonski okvir obrazovanja slijepih i slabovidnih učenika u Bosni i Hercegovini.....	30
ZAKLJUČCI:	33
LITERATURA:	35

Slijepi i slabovidni učenici u obrazovnom sistemu

Andrea Tuka

Sažetak:

Vid je čovjekovo najbogatije osjetilo putem koga prima oko 90% svih informacija iz okoline, što nam govori o tome koliko je vid važan za život i rad čovjeka. Oštećenje vida može biti prisutno od rođenja, a može se javiti i tijekom života, ima utjecaj na sve aspekte razvoja ličnosti, te može odrediti cjelokupan stil života osobe s oštećenjem vida. Iako u našem društvu vladaju predrasude da osobe s oštećenjem vida ne mogu da budu dovoljno uspješne u dostizanju ciljeva obrazovnog sistema, praksa ipak pokazuje suprotno. Ukoliko imaju adekvatne obrazovne mogućnosti, pomoć i potporu, učenici sa oštećenjem vida mogu biti itekako uspješni u savladavanju obrazovnih zahtjeva. Jedna od pozitivnih prilika za učenike sa oštećenjem vida jeste inkluzija, koja se smatra pozitivnom ukoliko se izvodi na ispravan način, u čemu uveliko pridonosi stručnost i motiviranost učitelja, kao i ostalih stručnih suradnika škole. Sukladno tome, primjetno je da je sve veći broj djece oštećena vida koja su uključena u redovne škole. S druge strane postoje i specijalne škole za učenike sa oštećenjem vida. Specijalne škole mogu biti bolja opcija školovanja u onim situacijama u kojima u redovnim školama nisu osigurani uvjeti za odgoj i obrazovanje učenika sa oštećenjem vida u skladu s njihovim mogućnostima, kako bi učenici sa ovom teškoćom bili u mogućnosti da razvijaju svoje pune potencijale. Specijalne škole nude i internatski smještaj učenicima koji stanuju daleko od škole i nemaju mogućnost svakodnevnog pohađanja nastave radi udaljenosti. Internatski smještaj ima svojih prednosti, ali također ima i nedostatake. Učenike s oštećenjem vida tijekom obrazovnog procesa potrebno je učiti i poticati ka što većoj samostalnosti, kako bi mogli voditi samostalan i produktivan život.

Ključne riječi: Oštećenje vida, učenici s oštećenjem vida, inkluzija, specijalne škole.

UVOD

Da bi se razumjele osobe sa oštećenjima vida, najprije je potrebno uvidjeti značaj i važnost vida za život čovjeka.

Za život čovjeka vid ima veliku važnost, stoga i oštećenje organa vida predstavlja značajan izazov. Činjenica da preko oka primamo 90% svih utisaka, dok je na ostale čulne organe raspoređeno 10%, dovoljno govori o njegovom značaju (Defterdarević – Serdarević i Serdarević, 1996; prema Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić, 2013). Ako se na trenutak osvrnemo oko sebe možemo vidjeti koliko je bogata i složena naša vizualna okolina. Osjetilo vida pruža nam golemu količinu podataka o svijetu koji nas okružuje, koje bez ikakvih teškoća znamo protumačiti (Vasta i sur., 1998). Vid nam pomaže ne samo da razlikujemo jednog pojedinca od drugog, već i da otkrivamo nijanse izraza lica koje pokazuju kada je osoba iskreno zainteresirana, a kada je na rubu strpljenja, ili kada je osmijeh topao i srdačan, a kada je mehanički (Rapaić, Nedović, i Marinković, 2010).

Svijet oko sebe dijete počinje spoznavati od prvih dana svog postnatalnog života, a stjecanje novih informacija ostvaruje se do kraja čovjekovog života. Međutim, djetinjstvo i mladost je presudno doba informiranja (Zvizdić i Smajic, 2005). Iz navedenog se može zaključiti kolika je važnost podrške koju je potrebno pružiti osobama s oštećenjem vida od ranog djetinjstva, te koliko je važno ostvariti uvjete da bi osobe s oštećenjem vida bile u mogućnosti da u potpunosti razviju svoje potencijale. Alikadić Husović, Alender i Ljaljević (2006) kao osnovni problem sa kojim se svakodnevno susrećemo ističu zapuštene slučajeve. Nedopustivo su česti poremećaji vidnih funkcija koji se otkrivaju sistematskim pregledom prilikom upisa djece u školu. Potrebno je podsjetiti da se razvoj vidne oštine završava u petoj, a razvoj binokularnih funkcija u sedmoj godini života, što potvrđuje važnost rane intervencije kada su u pitanju slijepa i slabovidna djeca.

Termini slijep i slabovidan razlikuju osobe koje ne vide od onih osoba koje mogu koristiti vid u različite funkcionalne svrhe. Da bi dijete sa oštećenjem vida funkcioniralo u obitelji, školi i širem socijalnom okruženju, te da bi ostvarilo svoj potencijal za učenje može biti poticano ili ometano stavovima ljudi i faktorima u okruženju. Oštećenje vida djeteta postaje invaliditet tek onda kada počne uticati na optimalno postignuće i učenje (Barraga i Erin, 2001). Slijepa i slabovidna djeca jesu ograničena za obavljanje određenih aktivnosti, ali ipak imaju svoja

interesovanja i kapacitete za učenje i školovanje, kao i za ostale oblasti u životu kao i djeca koja nemaju oštećenje vida. Kada je u pitanju obrazovanje ove djece, nužne su određene prilagodbe kako bi uspješno stekli samostalnost u radu i određene sposobnosti za uspješno savladavanje nastavnog sadržaja, uspješnu socijalizaciju, te kako bi imali priliku da izgrade samopouzdanje.

Kada je u pitanju obrazovanje slijepih i slabovidnih lica u Bosni i Hercegovini, obrazovni sistem im pruža mogućnost inkluzivnog uključivanja u redovni odgojno – obrazovni sistem, te mogućnost školovanja u specijalnim školama koje su posebno prilagođene slijepim i slabovidnim učenicima.

Mnoge države tradicionalno su osnovale specijalne škole kako bi omogućile obrazovanje djece sa težim oštećenjem vida (Barraga i Erin, 2001). U ovome radu detaljnije će se obrazložiti rad Centra za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo.

S obzirom na to kolika je važnost ove teme, cilj ovog rada je da se sukladno teorijskim i empirijskim nalazima odgovori na sljedeća pitanja:

- Što su oštećenja vida i koji su njihovi uzroci?
- Koje su specifičnosti kognitivnog i socioemotivnog razvoja slijepih i slabovidnih učenika?
- Kakve su mogućnosti obrazovanja slijepih i slabovidnih učenika?

ŠTO SU OŠTEĆENJA VIDA I KOJI SU NJIHOVI UZROCI?

S obzirom na to da je ovaj rad posvećen slijepim i slabovidnim učenicima, na samom početku je potrebno dati kratki prikaz oštećenja vida, koja se svrstavaju u najsloženija i najčešća senzorička oštećenja. Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić (2013) ističu kompleksnost problema samog definiranja oštećenja vida. Radi te kompleksnosti u literaturi susrećemo različite definicije koje se međusobno razlikuju u pojedinim zemljama svijeta. Među autorima postoje neujednačeni stavovi o granicama sljepoće i slabovidnosti, dok ujedno varira i granica između slabovidnosti i dobrog vida. Oštećenje vida se definira sa psihološkog, pedagoškog, sociološkog, kao i sa drugih stanovišta, a ne samo sa medicinskog jer na oštećenje vida utječu brojni psihosomatski faktori.

U pedagoškom pristupu, slabovidnim osobama se smatraju osobe koje pod normalnim uvjetima, isključivo zbog ograničenja vida i zbog posljedica ovih ograničenja, ne mogu normalno da napreduju u usvajanju znanja, vještina i navika i da se normalno razvijaju (Zovko, 1967; prema Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić, 2013).

Fajdetić (2012) oštećenje vida definira kao senzoričko oštećenje koje kod osoba uzrokuje slabovidnost i sljepoću, te s pravom upozorava da se u domaćoj literaturi koriste slični ili nedovoljno pojašnjeni termini koji opisuju ovu populaciju, te često nije precizirano o kome se govori. U literaturi se mogu pronaći riječi: slijepa djeca, praktično slijepa djeca, slijepa djeca s ostatkom vida, slabovidna djeca, djeca s oštećenjima vida itd. U Priručniku s preporukama za prilagodbu radnog mjesta (2018) navodi se još jedan važan aspekt sljepoće i slabovidnosti, a to je da sljepoća i slabovidnost mogu biti prisutne od rođenja ili mogu nastati u kasnijoj životnoj dobi, usljed različitih zdravstvenih teškoća i oštećenja struktura oka ili vidnih puteva.

Jedan od osnovnih aspekata određivanja granice vidne percepcije je definiranje slabovidnosti kvantitativnom vrijednosti oštine vida na boljem oku sa korekcijom. Ovakav način određivanja je medicinski aspekt problema (Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić 2013).

Oštećenja vida definirana su prisutnim očnim dijagnozama, a mogu se iskazati ostatkom vida u postocima. Iskazuju se u rezultatima procjene oštine vida (koji govore o kvaliteti vida) i širine vidnog polja (koji govore o kvantiteti vida) (Fajdetić, 2012).

Kada je u pitanju slabovidnost, ona se prema stepenu oštećenja vida dijeli na (WHO, 2000; prema Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić, 2013):

- oštrinu vida na boljem oku, uz najbolju moguću korekciju od 0,1 do 0,3 i manje;
- oštrinu vida na boljem oku, uz najbolju moguću korekciju od 0,3 do 0,4 i na
- neodređeno i nespecificirano.

Kada govorimo o sljepoći, ona se prema stepenu vida dijeli se na (WHO, 2000; prema Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić, 2013):

- potpuni gubitak osjetila vida koji nazivamo amauroza ili na osjet svjetla bez ili sa projekcijom svjetla;
- ostatak vida na boljem oku, uz najbolju moguću korekciju do 0,02 ili manje. Što može podrazumijevati brojanje prstiju na udaljenosti od jednog metra;
- ostatak oštrine vida na boljem oku, uz najbolju moguću korekciju od 0,02 do 0,05;
- ostatak centralnog vida na boljem oku, uz najbolju moguću korekciju do 0,25 uz suženje vidnog polja na 20 stepeni ili ispod 20 stepeni;
- koncentrično suženje vidnog polja oba oka sa vidnim poljem širine 5 do 10 stepeni oko centralne fiksacijske točke i
- neodređeno i nespecificirano.

Alikadić Husović, Alender i Ljaljević (2006) navode neke od simptoma koji pokazuju da dijete slabije vidi, a to mogu biti:

- stiskanje i trljanje očiju;
- često treptanje očima;
- ne vidi dobro što piše na školskoj ploči;
- koristi prst kako bi pratilo tekst prilikom čitanja;
- zatvara ili prekriva jedno oko kada fokusira neki predmet;
- knjige i časopise prinosi preblizu očima;
- ima crvene oči;
- ima kraste na očima.

Kada su u pitanju uzroci oštećenja organa vida, treba razmotriti nasljedne i nenasljedne faktore, budući da kao posljedica istih može doći do blažih i težih oštećenja vida, ističu

Alikadić Husović, Alender i Ljaljević (2006). Kao rezultat zdravstvenih teškoća, oštećenja vida se mogu pojaviti u bilo kojoj dobi. Također, oštećenje vida može biti prisutno od rođenja, ali može nastati i kao posljedica očnih bolesti (Fajdetić, 2012) ili kao posljedica traume. Ako se dijete rodi s oštećenjem vida, njegov uzrok može biti genetika, prerano rođenje djeteta pri čemu se nije dovoljno razvila mrežnica djetetova oka, zatim štetni faktori koji su utjecali na plod tijekom trudnoće, kao što je npr. virus rubeole (Fajdetić, 2007; prema Nenadić, 2007; prema Jajtić, 2013). Važno je naglasiti da ima malo bolesti koje u školskoj dobi dovode do potpunog gubitka vida (Barraga i Erin, 2001).

Alikadić Husović, Alender i Ljaljević (2006) u najprisutnije očne dijagnoze koje dovode do oštećenja vida ubrajaju: razrokost, greške refrakcije, dijabetičku retinopatiju, glaukom, kataraktu i retinitis pigmentosa. Fajdetić (2012) u najprisutnije očne dijagnoze koje dovode do oštećenja vida pored navedenih ubraja još: amaurozu, ambliopiju, okularni albinizam, afakiju, atrofiju optičkog živca, degeneraciju makule, gubitak vidnog polja, hipoplaziju optičkog živca, kortikalno oštećenje vida, kolobom i nistagmus.

Razrokost (strabizam, škiljenje, bježanje oka), označava grešku položaja očiju koje treba da su paralelne. Krivi položaj očiju smeta stvaranju zajedničke slike očiju. U dječjoj dobi je učestao (oko 6%), te se javlja vrlo rano, u vrijeme kada je razvoj vida najaktivniji. Razrokost ima veliko medicinsko i društveno značenje, a najčešće se doživljava kao „estetska“ greška. Iako se u pravilu radi o potpuno zdravim očima, strabizam ipak mogu pratiti teški poremećaji u razvoju vida. Uzroci strabizma su raznoliki, a obiteljska anamneza je često pozitivna. Važno je da se dijagnoza uspostavi što ranije da bi se započelo s liječenjem, kako bi se spriječila pojava slabovidnosti (Alikadić Husović, Alender i Ljaljević, 2006).

Greške refrakcije podrazumijevaju odnos između dužine očne jabučice s jedne strane i prelomne moći rožnjače i sočiva s druge strane (Alikadić Husović, Alender i Ljaljević, 2006).

Dijabetička retinopatija javlja se kao jedna od sekundarnih posljedica dijabetesa. Dijabetes pogađa krvne sudove, pa se u retini javljaju abnormalna proširenja kapilara koja nazivamo aneurizmi, što s vremenom dovodi do odvajanja retine od podloge i izumiranja fotoreceptora (Alikadić Husović, Alender i Ljaljević, 2006).

Glaukom je naziv za grupu bolesti koje vode ka oštećenju vidnog živca. Glaukom je sindrom, a ne bolest, odnosno skup je simptoma povišenog očnog pritiska, udubljenja papile vidnog

živca i oštećenja vidnog polja (Alikadić Husović, Alender i Ljaljević, 2006). Kod glaukoma povišeni očni pritisak nastaje zbog nepravilne cirkulacije tekućine u oku. Ovo oboljenje je najčešće asimptomatsko što dovodi do toga da se otkrije kad bolest dosegne poodmaklu fazu razvoja (Fajdetić, 2012).

Katarakta (mrena) je zamućenje leće koje može biti urođeno (Fajdetić, 2012), odnosno njegovom razvoju mogu doprinijeti nasljedni faktori, zatim bolesti, dugotrajno korištenje nekih lijekova ili otrova, dugotrajno izlaganje ultraljubičastom zračenju, konzumacija alkohola i pušenje, kao i neke kronične bolesti (Alikadić Husović, Alender i Ljaljević, 2006), a može biti i posljedica napada virusa ili toksina na embrionalnu leću, odnosno nenasljedna katarakta. Simptomi su zamagljen i nejasan vid, te je najčešći uzrok sljepoće u svijetu (Fajdetić, 2012).

Retinitis pigmentosa (RP) naziv je za skup bolesti koje su nasljedne a pogađaju retinu. Okarakterizirane su postepenom degeneracijom i razaranjem fotoreceptora što rezultira progresivnim gubitkom vida. Simptomi ovog oboljenja se vrlo često prepoznaju u adolescenciji i mlađoj odrasloj dobi, a s godinama dolazi do progresije bolesti. Zbog faktora nasljednosti, potencijalno od iste mogu oboliti i drugi članovi obitelji. Ukoliko je nekome dijagnosticirana RP, preporuka je da i ostali članovi obitelji obave oftamološki pregled (Alikadić Husović, Alender i Ljaljević, 2006).

Amauroza označava potpuni gubitak vida (Fajdetić, 2012).

Prevalencija oštećenja vida

Dizdarević i Duranović (2015) naglašavaju kako u našoj zemlji još uvijek ne postoje statistički podaci o osobama oštećena vida koji su relevantni, a iz razloga što ne postoji baza podataka o istima.

Također, u BiH ne postoji ni sistematsko registriranje učenika sa oštećenjem vida, tako da nema ni preciznih podataka o njihovom broju.

Alikadić Husović, Alender i Ljaljević (2006) ističu kako 25% djece u dobi od 5 do 12 godina ima nedijagnosticirani problem s vidom koji utječe na sposobnost učenja, radi čega je dječiji vid potrebno redovito kontrolirati. Preporučuje se da se kod djece vid pregleda do dobi od 4 godine, a ukoliko postoji obiteljsko naslijeđe, preporučuje se da se vid pregleda i ranije iz

razloga što je ključ zadovoljavajućeg razvoja vida kod djece upravo rano otkrivanje samih problema s vidom. Barraga i Erin (2001) također ističu to da djeca koja imaju lakše oštećenje vida mogu ostati nedijagnosticirana godinama, a ponekad sve do školske dobi. Razlog je taj što velikom broju male i predškolske djece vid nikada nije pregledan kako bi se odredila jasnoća vida na blizinu i daljinu, te da li vide jednako dobro na oba oka.

Pokazatelji o učestalosti oštećenja vida još uvijek su nepouzdana i u većini zemalja ne postoje propisi o obaveznoj evidenciji istih. Razlog tome su i različiti kriteriji definiranja oštećenja vida, kao i deficijentnost vođenja statističkih podataka, što dovodi do različitih procjena i broja osoba oštećena vida. Također, potrebno je napomenuti da koliko god bili nepotpuni i nepouzdana podaci pretežno se odnose na slijepe osobe. Za razliku od slijepih osoba, rjeđi su podaci o postocima slabovidnih u populaciji (Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić, 2013).

SPECIFIČNOSTI KOGNITIVNOG I SOCIOEMOTIVNOG RAZVOJA SLIJEPIH I SLABOVIDNIH UČENIKA

Danas je čest slučaj da djeca imaju nedovoljno razvijen vid, što može biti rezultat smetnji vida s kojim se dijete rodilo ili koje su nastale još u ranom djetinjstvu. Oštećenja vida mogu da dovedu do toga da dijete teže uči ili da dođe do promjene njegovog ponašanja usljed npr. razrokosti kao upadljive estetske mane. Dijete se povlači, postaje potišteno i bez samopouzdanja (Alikadić Husović, Alender i Ljaljević, 2006).

Novorođenčad ili mala djeca sa oštećenjem vida mogu se osjećati odbačenima budući da ne mogu zadovoljiti svoju potrebu za senzornim inputom gledajući u stvari, učenjem kako fokusirati oči i pokušajima da dodirnu predmete kao što to čine djeca bez oštećenja vida. Odbačeno se mogu osjećati osobito ako ih se dugo ostavlja same i bez auditivnih i taktilnih kontakata. Ako im osobe iz njihove okoline ne pružaju tople osjećaje, oni će pribjegavati samostimulaciji. Obitelj i prijatelji mogu imati utjecaj da se dijete potiče ili ometa u ličnom prilagođavanju ili prihvaćenosti (Barraga i Erin, 2001). Bliski odnosi sa drugima imaju svrhu da djetetu omoguće potrebu da se osjeća voljeno. Unutrašnje zadovoljstvo omogućit će djetetu da se nauči nositi sa ličnim osjećanjima i odgovaranjima na osjećanja drugih (Lowenfeld, 1981; prema Barraga i Erin, 2001).

Kognitivni razvoj slijepa i slabovidna djece ne zavisi od samog oštećenja vida, odlučujući faktor u kognitivnom razvoju je odgoj. Sam odgoj kod djece sa oštećenim vidom ima veći utjecaj nego što ima za djecu tipičnog razvoja, odnosno za djecu koja nemaju poteškoća sa vidom. Potrebno je napraviti razliku između slijepih i slabovidnih učenika. Također, među slabovidnima opet postoje drastično velike razlike u kvaliteti vida i načinu gledanja zbog različitih uzroka i stupnjeva slabovidnosti. Slabovidna djeca su adaptibilnija od slijepa djece. Kada su u pitanju stereotipije, one su češće kod slijepa djece, dok su kod slabovidnih učenika manje zastupljene. Stereotipije su posebno izražene ako se slijepo dijete ne kreće dovoljno. One mogu dovesti do toga da djeluje kao da dijete ima intelektualne probleme, iako su djeca sa ovim poteškoćama uglavnom intelektualno potpuno zdrava. Važno je naglasiti da ne postoji dvoje djece koji vide isto. U zavisnosti od teškoće dolazi i do razlika u prilagodbi, što je pak uistinu individualno. Postoji dosta predrasuda prema onome što se misli da slijepa i slabovidna djeca mogu, a što ne mogu. Njihove mogućnosti dobrim dijelom zavise od stavova okoline, kao i od mogućnosti, ali stavovi i odgoj su ključan faktor u djetetovom napretku (Kruša-Bjelošević, 2021).

Kada je u pitanju socioemotivni razvoj, djeca koja su rođena slijepa su emotivno stabilnija od slabovidne djece, koja su u mnogo neznodnijem položaju od slijepa djece. Slabovidna djeca imaju tendenciju da se nekada pretvaraju da vide, odnosno nalaze se između dva svijeta (Kruša-Bjelošević, 2021). Ono što se često zaboravlja jeste to da je percepcija kod slabovidnih osoba nepotpuna, osiromašena i vrlo često fragmentirana. Osobe koje su slabovidne nisu transparentne u svojim teškoćama kao slijepa osobe, što često rezultira nerazumijevanjem i neprimjerenim pristupom u odnosu na njih. Radi ovoga slabovidni imaju većih teškoća u procesu učenja od slijepih (Klobučar, 2021).

Socijalne vještine se uče i razvijaju cijeli život, ali ona najvažnija, temeljna, vještina ponašanja se uči i izgrađuje u radnom djetinjstvu (Bilić Precić, Runjić i Žolgar Jerković, 2015). Razvijene socijalne vještine su važne za prihvaćenost od strane vršnjaka, kao i za uspjeh u školi (Buhrow i sur., 1998; prema Bilić Precić, Runjić i Žolgar Jerković, 2015). Stančić (1991; prema Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić, 2013), navodi kako osobe sa oštećenjem vida treba da prevaziđu više prepreka tijekom svog života od osoba koje nemaju ovo oštećenje, a kako bi bile sposobne da postignu svoje ciljeve i ostvare svoje snove. Kada je u pitanju socijalizacija osoba oštećenog vida, kao i prilikom socijalizacije kod osoba bez oštećenja vida, postoje različiti socijalni agensi koji svojim djelovanjem uslovljavaju različite nivoe socijalnog razvoja u njegovim različitim segmentima. Budući da je socijalizacija interaktivni proces koji uključuje druge ljude, opravdano je očekivati da uspjeh postignutog nivoa socijalnog razvoja uveliko zavisi o stavovima, reakcijama i ponašanjima drugih ljudi u odnosu na one osobe koje imaju oštećen vid. Prema Desić (2017) potrebno je da osobe aktivno sudjeluju u komunikaciji kako bi imale kvalitetan život. Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić (2013) nadalje ističu kako socijalne situacije za osobe oštećena vida mogu predstavljati veliki izvor problema. Osobe mogu stalno osjećati da su posmatrane, što može biti razlogom impulsivnih reakcija do kojih može da dovede nedostatak vida. Sva ta iskustva u najrazličitijim neprijatnim situacijama koje može da uzrokuje oštećenje vida, zahtijevaju specifično prilagođavanje. Da bi se osoba sa oštećenjem vida prilagodila, ona mora da prevaziđe samu sebe, svoja osjećanja i karakter. Iskustvo je bitan faktor što boljeg prilagođavanja slijepa osobe u socijalnoj sredini. Način na koji se osoba sa oštećenjem vida nauči da živi sa tom činjenicom, smatra se odlučujućim faktorom za njenu adaptaciju. Kada je u pitanju gubitak vida tijekom života, trauma koja nastaje pri tome zahtijeva prihvatanje nove realnosti, savladavanje tendencije za regresijom i adekvatnim interpretiranjem iste, javlja se nostalgija, pasivnost, zavisnost, fantazija postojećih želja, a uspješnost zavisi od same ličnosti.

Neuspjeh adaptacije vezan je za konstantne frustracije, jer se javlja nemogućnost savladavanja osjećaja depresije i melankoličnosti, koji su vezani za oštećenje vida. Zovko (1992; prema Bosnar, 2018) ističe kako oštećenja vida slijepih i slabovidnih osoba ostavljaju ozbiljne posljedice i na samu ličnost i aktivnost osobe oštećena vida. Posljedice mogu biti prisutne u različitim područjima njihovog života. Mogu imati utjecaj na osobni, profesionalni i socijalni život. Ove posljedice su jače izražene kod osoba koje su slijepe od rođenja u odnosu na osobe kod kojih je sljepoća nastupila tijekom života.

Tijekom procesa razvoja socijalnih vještina koji je kod osoba oštećena vida trajan proces, ove osobe služe se svim preostalim osjetilima kako bi ostvarile socijalna postignuća, kao i mogućnostima da uvježbaju socijalno prihvatljivo ponašanje i vještine u prirodnom kontekstu (Runjić i Bilić-Prčić, 2009; prema Zečević, Mastilo, Bakoč, Vuksanović, Kalajdžić i Perućica, 2018). Pored karakteristika povezanih izravno s oštećenjem vida, na usvajanje socijalnih vještina negativan utjecaj mogu imati i nemogućnost imitacije ponašanja drugih osoba, te rijetko ostvarivanje interakcije s vršnjacima tipičnog razvoja. Sve navedeno može dovesti do nerazvijenosti socijalnih vještina kod osoba oštećenog vida (Anđelković, 2014; prema Zečević, Mastilo, Bakoč, Vuksanović, Kalajdžić i Perućica, 2018). Slijepe osobe koje su dobro socijalizirane od rođenja imaju dobru komunikaciju s videćom okolinom, što često iznenadi osobe iz videće okoline. Dok osobe koje nisu uspješno usvojile socijalne vještine, radi svoga ponašanja mogu privlačiti pažnju koja može kod videćih osoba potaknuti sažaljenje prema slijepim osobama (Fajdetić, 2015). Rizik da budu žrtve vršnjačkog nasilja od strane djece bez teškoća povećan je za 50% kod djece s teškoćama. Kod neke djece tipičnog razvoja postoji strah da ih djeca s teškoćama neće razumjeti ili da će u susretu s njima biti zbunjeni, također ih odbija i njihov izgled i ne znaju kako bi im pristupili. Iako mnogi vršnjaci bez teškoća nemaju namjeru da naude djeci koja su drugačijeg izgleda, ponekad ih drugačije tretiraju i drže se podalje od njih (Kelemen, 2020). Upravo zadaci suočavanja i ovladavanja iskustava s fizičkim, emocionalnim i kognitivnim različitostima učenika tipičnog razvoja u odnosu na učenike s teškoćama, nositelji su razvoja njihovih bliskih i prijateljskih odnosa s vršnjacima s teškoćama (Špelić, 2020). Sukladno svemu navedenom Salleh i Zainal (2010) potvrđuju da je razvijanje socijalnih vještina važno kao i razvijanje svih drugih vještina.

Velki i Romstein (2015) ističu da je slijepoj i slabovidnoj djeci, kao i svojoj drugoj djeci potrebno omogućiti upoznavanje okoline kretanjem u prostoru i savladavanjem prostornih prepreka. Što je suprotno mišljenju koje prevladava u pedagogiji, odnosno da je dovoljno da

im se gradivo opisuje i prepričava. Slijepoj i slabovidnoj djeci se fizička aktivnost obično ograničava. Članovi obitelji i bliske osobe se plaše da se djeca ne bi ozlijedila, što može rezultirati teškoćama koje se javljaju na području motorike. Djecu je potrebno svakodnevno poticati na kretanje. Ovdje je riječ o vježbama orijentacije i kretanja koje se nazivaju peripatološke vježbe koje u pravilu provode stručnjaci edukacijsko – rehabilitacijskog profila. Međutim, uz dobru edukaciju mogu ih raditi i roditelji u zavisnosti o djetetovim potrebama. Vježbe trebaju biti prisutne i u svim školskim aktivnostima. Barraga i Erin (2001) govore kako postoji jaka međuzavisnost između pokreta tijela i učenja, te da pokret može biti najadekvatnija zamjena za vid prilikom obašnjavanja informacija o svijetu slijepoj i slabovidnoj djeci. Nanjwan i Igba (2019) dodaju kako nezavisnost u kretanju povećava šanse za boljim prihvatanjem osobe u društvu.

Thomson (2016) ističe neka obilježja koja su pokazali učenici oštećena vida: nezgrapnost; loša koordinacija ruke i oka; držanje glave na neobičan način; mrštenje lica i škiljenje češće nego što je to normalno; dijete se žali na glavobolju ili vrtoglavicu; loše oblikovan rukopis; poteškoće pri gledanju na ploču; dijete se umara brže nego druga djeca. Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić (2013) ističu još neke karakteristike koje mogu imati osobe s oštećenjem vida, a to su:

- usporeno i nesigurno kretanje,
- izbjegavanje jakog osvjetljenja,
- sporo čitanje s mnogo grešaka,
- nemogućnost čitanja standardne veličine i vrste slova,
- izbjegavanje čitanja i pismenih zadataka,
- teškoće sumiranja informacija,
- primicanje teksta očima,
- savijanje glave i tijela,
- zauzimanje posebnog položaja tijela pri čitanju,
- usmjeravaju malo pažnje ili uopće ne prepoznaju detalje,
- pogrešno čitanje informacija,

- neadekvatno znanje onoga što se pročitalo,
- poteškoće s planiranjem, organiziranjem vremena, materijala i zadataka,
- učestale glavobolje u čeonom dijelu glave,
- pojava „svjetlica“ ili magle ispred očiju,
- pojava crnih točki u širini vidnog polja,
- nemogućnost čitanja normalnog tiska,
- „strah“ od svjetlosti,
- skrivanje svojih problema vezanih za orijentaciju i kretanje,
- nemogućnost razlikovanja boja ili nijansi boja,
- bolovi u stražnjem dijelu oka,
- prostorna dezorijentacija.

Alimović (2013) ističe neophodnost ranog otkrivanja i pravodobne intervencije kod djece s oštećenjem vida, a u cilju izbjegavanja trajnog utjecaja oštećenja na sva razvojna i životna područja.

Djecu koja su slijepa i slabovidna od rođenja ili kod koje su ova oštećenja nastala tijekom djetinjstva, posebno je što prije uključiti u stručno vođene programe. U ove programe je potrebno uključiti i roditelje. Ciljevi ovih programa su ublažavanje negativnih efekata mnogih izazova tijekom odrastanja i sprečavanja pogreške u odgojnom procesu kod roditelja. Također, potrebno je, s dobro pripremljenim uputama, roditelje usmjeriti i olakšati im traženje ustanova koje se bave pravima slijepa djece (Nenadić, Šubarić i Dumančić, 2015).

MOGUĆNOSTI ŠKOLOVANJA SLIJEPIH I SLABOVIDNIH UČENIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Barraga, i Erin (2001) ističu kako se ideja o obrazovanju visoko slabovidnih osoba nije ni razmatrala do sedamnaestog stoljeća. Tek tijekom dvadesetog stoljeća došlo je do promjena nekih društvenih stavova u svijetu, čemu je doprinijela usmjerenost na redovno obrazovanje. Međutim, bez obzira na promjene koje su se dogodile, praznovjerje i emocionalno opterećena razmišljanja o sljepoći i slabovidnosti još su prisutna u mnogim dijelovima svijeta čak i u razvijenim zemljama. Prema Šakaji (2018) borba s predrasudama i stereotipima nameće se kao jedna od težih zadaća koje su usmjerene na izjednačavanje mogućnosti osoba s invaliditetom.

Djeca sa poteškoćama su jedna od najmarginaliziranijih populacija u svijetu, te su samim time jedna i od najisključenijih populacija. Doživljavaju diskriminaciju kroz negativne stavove, nedovoljno adekvatne politike i zakone, te im se na taj način zapravo uskraćuju prava kako na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, tako i na obrazovanje, a u kasnijem periodu života i na zaposlenje, u čemu Bosna i Hercegovina nije izuzetak (Situaciona analiza o položaju djece s poteškoćama u Bosni i Hercegovini, 2017). Pravo na obrazovanje je jedno od temeljnih ljudskih prava, koja jamče i promoviraju mnogi međunarodni dokumenti. Međutim, ta prava su u stvarnosti često neostvariva. Svako kršenje i nemogućnost ostvarivanja tih prava je diskriminacija i isključivanje osoba s invaliditetom. Pravo na obrazovanje ima izuzetnu važnost u integraciji osoba s invaliditetom, te treba da bude sukladno mogućnostima svake osobe (Složnjak, 2014; prema Kovačević, 2020).

Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini učenicima sa oštećenim vidom pruža mogućnost inkluzivnog uključivanja u redovni odgojno – obrazovni sistem, te mogućnost školovanja u specijalnim školama koje su posebno prilagođene slijepim i slabovidnim učenicima. U nastavku rada biti će prikazane prednosti, nedostaci, razlike i odnos između inkluzivnog uključivanja slijepih i slabovidnih učenika u redovni odgojno obrazovni sistem i njihovog uključivanja u specijalne škole.

Inkluzija slijepih i slabovidnih učenika u kontekstu obrazovanja

Zrilić (2013) naglašava kako djeca s teškoćama u starom i srednjem vijeku nisu imala pravo na obrazovanje u školama koje su u tom periodu egzistirale. Ova djeca su smatrana

nesposobnim za bilo kakvo učenje i poučavanje. Međutim, od 50-ih godina 20. stoljeća ovakav stav društva prema osobama s teškoćama u razvijenim državama svijeta počinje se mijenjati. Usvojeni su novi principi prihvaćanja djece i osoba s teškoćama, do izražaja dolazi koncept normalizacije, solidarnost, izjednačavanje mogućnosti, integracija i inkluzija.

U Vodiču kroz inkluziju u obrazovanju (2006) navodi se kako su se pojavile mnoge dileme i nesuglasice oko uključivanja djece s posebnim potrebama u redovne odgojno obrazovne ustanove. Jedna od dilema je i ona navedena u Informacija – Analiza stepena inkluzivnosti osnovnog obrazovanja u Federaciji BiH (2015) za učenike s teškoćama koji ne posjeduju dokumentaciju o svojoj teškoći. Osoblje škole, odnosno stručne službe i nastavnici prinuđeni su da nastavu za te učenike organiziraju prema vlastitoj savjesti. Veliki broj učenika nije opserviran od strane stručnjaka iz razloga što roditelji izbjegavaju da se utvrdi prisustvo neke od teškoća kod njihove djece.

Kada se govori o obrazovanju slijepa i slabovidne djece, jako je važno spomenuti pojam inkluzije. U nastavku rada pokušat će se odgovoriti na pitanja što je to inkluzija i kakva je njena uloga u samom obrazovanju slijepih i slabovidnih učenika.

Prema Zrilić (2019) inkluzija zahtjeva višu razinu uvažavanja učenika s teškoćama u razvoju, gdje su učenici tretirani kao potpuno ravnopravni sudionici u odgojno – obrazovnom procesu unutar kojega je osigurana kontinuirana individualna pomoć u situacijama kada je pomoć neophodna. Inkluzija u prvom redu ističe i naglašava učenikove potencijale, a manje govori o nedostacima. Inkluzivni pristup zahtjeva angažman svih sudionika u obrazovnom procesu (timski rad), kako bi se istovremeno izašlo u susret individualnim potrebama svakog učenika i zahtjevima odgojno – obrazovne prakse. Svakom učeniku je potrebno osigurati napredovanje u razvoju u skladu s njegovim mogućnostima, kako bi aktivno sudjelovao u društvenom životu. Pokazatelj da je inkluzija uspješna jeste to da su svi učenici aktivno uključeni u odgojno – obrazovne aktivnosti.

Hatibović (2006; prema Vodiču za inkluziju u obrazovanju, 2006) ističe kako je inkluzija proces koji zahtjeva suočavanje sa različitim potrebama svih učenika koje su brojne. Na nivou škole pri provedbi inkluzije potrebna je fleksibilnost u nastavnom planu i programu, te je u nastavničkom pristupu potreban senzibilitet za različite potrebe učenika. Nastavnici moraju da stiču nove vještine i znanja, pri čemu je neophodno da budu podržani i da njihova nastojanja budu vrednovana.

Vrijednost inkluzije ogleda se u tome što ona uvažava različitost svakog pojedinca, a ona sama po sebi ne podrazumijeva izjednačavanje svih ljudi. Kroz razvoj opće tolerancije prema individualnim razlikama i potrebama omogućava se širenje spoznaja i obogaćivanje iskustava. Inkluzija svakom pojedincu pruža mogućnost odlučivanja o vlastitom životu i preuzimanju odgovornosti. To je pristup koji naglašava da je različitost u snazi, sposobnostima i potrebama prirodna i poželjna, te zahtjeva razvoj osjetljivosti i stvaranje uvjeta za artikulaciju i zadovoljavanje različitih individualnih potreba (Zrilić i Brzoja, 2013). Dakle, u inkluziji se naglasak stavlja na sposobnosti osobe, te na uklanjanje prepreka i ostvarivanje uvjeta kako bi osobe sa bilo kojom vrstom poteškoće, pa tako i sa sljepoćom i slabovidnosti, bile u mogućnosti da ostvare svoj potpuni razvoj. Slatina (2003; prema Vican, 2013) inkluziju u obrazovanju naziva pokretom protiv predrasuda kojem je cilj razvijati pozitivne stavove društvene zajednice za toleranciju i pozitivne stavove prema osobama koje su „drugačije“ od drugih.

Dizdarević i Duranović (2015) naglašavaju kako ciljevi i zadaci škole u suvremenom društvu obuhvataju socijalizaciju i druge važne zadatke, gdje se posebno ističu obrazovni zadaci, uvođenje učenika u pismenu komunikaciju, prenošenje osnovne strukture ljudskih znanja na mlađe generacije, kao i razvijanje intelektualnih i drugih sposobnosti koje su posebno važne u mlađem školskom uzrastu. Škola treba da postane mjesto gdje se zajednički istražuju i rješavaju problemi, gdje učenici imaju centralno mjesto, te u školi treba da se slobodno razvijaju u intelektualnom, emocionalnom i socijalnom smislu. Škola treba da bude mjesto gdje segregacija ne treba da postoji u bilo kojem smislu. Ovakav rad je moguće postići prihvatanjem i primjenom inkluzivnog obrazovanja. S obzirom na to da djeca sa posebnim potrebama još uvijek nemaju adekvatan tretman u odgojno - obrazovnom procesu, a kako bi ga dobili, potrebno je koristiti mogućnosti koje pruža inkluzivno obrazovanje. Prema Rapaić, Nedović i Marinković (2010) ovi novi zahtjevi i uslovi rada u školama pokušaju da u odnosu na ranije svakom učeniku pruže određenije i potpunije uvjete u učenju u kojima će svi učenici moći maksimalno da angažiraju sve svoje psihofizičke potencijale. Cilj ispunjavanja ovih novih zahtjeva i uslova je taj da bi svi učenici postigli onaj uspjeh na koji imaju pravo s obzirom na svoje unutrašnje snage i sredinske uvjete života.

Sebba i Sachdev (1997.; prema Vican, 2013.) najvećom preprekom za uspješnu provedbu inkluzije smatraju stavove nastavnika o samoj inkluziji, odnosno o uključivanju djece s posebnim obrazovnim potrebama u sustav redovnog školovanja. Ako nastavnici svoje

percepcije i stavove o inkluziji ne mijenjaju u skladu s društvenim promjenama, ali i obrazovnim potrebama djece, pojavljuju se prepreke za uspješnu realizaciju inkluzivnog odgoja i obrazovanja na razini školske prakse.

Implementacija obrazovne inkluzije kada je u pitanju razina školske prakse, usmjerena je na postavljanje novih obrazovnih ciljeva te novih zadataka, metoda i oblika rada. Obrazovna inkluzija se odnosi na sve neposredne nositelje obrazovne prakse, a to su: učitelji, stručni suradnici, učenici, roditelji i skrbnici. Odnosi se i na posredne sudionike u obrazovanju, a to su: oni koji žive u lokalnoj i regionalnoj zajednici, tj. oni koji čine životno okruženje odgojno-obrazovne ustanove (Vican, 2013).

Tim Weiss (prema; „Vodič kroz inkluziju u obrazovanju“, 2006) sugerira na to da sama inkluzija nije ista stvar kao uključivanje djeteta u redovno školovanje. U Vodiču kroz inkluziju u obrazovanju (2006) navodi se objašnjenje ovih pojmova, gdje se pod uključivanjem u redovno školovanje podrazumijeva upisivanje djeteta u "redovno" odjeljenje i to obično tamo gdje dijete živi. Međutim, inkluzija podrazumijeva osigurane uvjete u kojima dijete može imati koristi od učestvovanja u svim aktivnostima, kao i druga djeca bez posebnih potreba onoliko koliko je to za dijete najviše moguće. Inkluzija je proces učenja i odgajanja u kojem i djeca s posebnim potrebama i djeca koja nemaju te potrebe imaju jednake mogućnosti za razvoj svojih tjelesnih, emocionalnih, društvenih i drugih sposobnosti.

Kada je u pitanju podučavanje učenika sa posebnim potrebama u redovnim uvjetima obrazovanja potrebno je uzeti u obzir realne uvjete svake države. Posebne uvjete za njihovo podučavanje moraju osigurati nadležna ministarstva, koja imaju dužnost da razvijaju i financijski podržavaju educiranje i proučavanje različitih mogućnosti uključivanja djece s posebnim potrebama u redovan obrazovni sustav. Za uključivanje djece sa posebnim potrebama u redovan obrazovni sustav potrebno je osigurati stručne i materijalno-tehničke uvjete koji omogućuju razvoj potencijala svakog djeteta. Nije dovoljno da je osiguran samo fizički smještaj djeteta u grupi ili razredu. Ovi uvjeti nisu osigurani u jako puno područnih škola, te je potrebno ukloniti arhitektonske prepreke pa onda i negativne stavove zajednice koji proizilaze iz neznanja u svim sredinama gdje to još nije napravljeno. Tehnička oprema koja se koristi u podršci edukaciji djece sa posebnim potrebama je raznovrsna, a može uključivati korištenje različite i prilagođene računalne opreme kao što su oprema za gledanje uvećanih slikovnih materijala, računalni programi, videomaterijali i slično (Dizdarević i Duranović, 2015).

Budući da je polazak u školu jedan od najvećih i najznačajnijih događaja u djetinjstvu, emocionalna zrelost djeteta je bitan faktor pripreme. Pripremljenost za školu podrazumijeva djetetovu razvijenost na svim područjima koja su bitna za uspjeh početkom osnovnog školovanja, tj. za savladavanje zadataka i obaveza koje postavlja odgojno - obrazovna ustanova pred njega. U okviru redovnog inkluzivnog obrazovanja treba izgraditi temelje za prihvatanje različitosti među učenicima u bilo kom pogledu. Treba imati u vidu da ni jedna reforma u koju nastavnici nisu bili uključeni i koja je bila uperena protiv njihovih interesa, nije uspjela (Dmitrović, 2011).

Kamen spoticanja u raspravama o razvoju inkluzivnog obrazovanja je i pravni aspekt. Zakoni doneseni u okviru obrazovanja nisu decidni. Prpratni akti i ako su doneseni često su neusuglašeni sa zakonom. Pri samoj primjeni u praksi data je mogućnost da se propisi različito tumače, da se ne poštuju, a za nepoštivanje zakona ne postoje nikakve sankcije. Paralelni sistem (inkluzivno i specijalno obrazovanje) je i pitanje slobode izbora roditelja. Također, zavisi i od vladinih administrativnih radnika kako u našoj zemlji, tako i u mnogim drugim zemljama, što dovodi do mnogih rasprava. U isto vrijeme pravni sistem nije dovoljno osjetljiv na potebe obrazovanja djece s posebnim potrebama u redovnoj školi, kao što je to u specijalnoj školi gdje se te potrebe vide i rješavaju decenijama (Vodič kroz inkluziju u obrazovanju, 2006).

Obrazovanje slijepih i slabovidnih učenika u kontekstu specijalnih škola

Specijalne škole imaju značajnu ulogu kada je u pitanju pružanje adekvatne pomoći djeci sa posebnim potrebama, budući da specijalne škole svih profila imaju dobro ekipirane stručne timove („Vodič kroz inkluziju u obrazovanju“, 2006). Procesom reformi obrazovanja, specijalne škole su dobile mnogo značajniju servisnu funkciju. Ove škole mogle bi ponuditi odgovarajuće usluge kako roditeljima djece koja imaju teškoće u razvoju, tako i nastavnicima u redovnim školama, te ostalim stručnjacima kojima je potrebno da dobiju odgovarajuća znanja o specifičnom oštećenju, kao i o načinu rada i karakteristikama djece sa određenim teškoćama (Save the Children, 2015). Specijalne škole osposobljavaju djecu s teškoćama u razvoju za život u grupama djece koja su im slična (Zrilić, 2013). U školama za djecu s oštećenjem vida osigurana je maksimalna podrška kroz stručan timski rad. Osigurani su i odgovarajući obrazovni programi u skladu sa individualnim potrebama i kapacitetima djece (Radovanović, 2008). Međutim, ovakvo odvajanje djece koja imaju teškoće u razvoju može da ima i niz negativnih posljedica. Ove posljedice mogu da se odraze na samu djecu s

teškoćama u razvoju, ali i na osobe bez teškoća koje neće imati priliku da nauče prepoznavati i uvažavati različitosti, te neće imati priliku da prepoznaju vrijednosti osoba s teškoćama u razvoju. Naprotiv, radi neznanja mogu da formiraju niz predrasuda prema ovim osobama, te uvijek stavljaju akcent na područja u kojima nisu uspješne ne uvažavajući njihove posebne potrebe, kao ni posebne potencijale gdje mogu biti uspješni (Zrilić, 2013). Idealno bi bilo kada bi se mogla postići kombinacija oba svijeta, odnosno kombinacija inkluzije slijepih i slabovidnih učenika u redovnim razredima i njihovog obrazovanja u specijalnim školama. Potrebno je stvoriti kod djeteta osjećaj da nije samo, da nije jedino koje ima oštećenje vida, što je moguće izgraditi u specijalnim školama (Kruša-Bjelošević, 2022).

U ovome radu bit će razmatran rad Centra za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo, koji je sa svojim djelovanjem počeo još davne 1947.godine, te je jedina usko specijalizirana ustanova za odgoj i obrazovanje učenika sa oštećenjem vida u Bosni i Hercegovini.

Centar je javna ustanova za obrazovanje slijepih i slabovidnih učenika iz cijele Bosne i Hercegovine. Djelatnost Centra je jako složena, a u svim njegovim segmentima usmjerena je ka jednome cilju, a taj cilj je da osposobi slijepu ili slabovidnu osobu za samostalan život i rad. U Centru se organiziraju i provode odgoj i obrazovanje na nivou predškolskog odgoja i obrazovanja, zatim odgoj i obrazovanje u osnovnoj školi, kao i sticanje zvanja i zanimanja, te prekvalifikacija, rehabilitacija i resocijalizacija učenika koji imaju oštećen vid. Centar je složena ustanova koja provodi redovnu nastavu, zatim realizira internatski smještaj, medicinsku službu, tiskaru, kabinet za fizikalnu terapiju, kuhinju, vešeraj i vrt. Učenicima je osigurana zdravstvena zaštita, kao i redovne kontrole i pregledi. U osnovnoj školi Centra primjenjuje se edukacijski prilagođen redovan nastavni program, kao i specijalni nastavni plan i program za djecu sa dodatnim oštećenjima, a u srednjoj školi Centra se primjenjuju posebni edukacijski prilagođeni redovni nastavni programi za više vrsta zanimanja. U razredima je raspoređeno po najmanje dvoje do najviše osmero djece. Uz redovitu nastavu, učenicima je dostupna cjelodnevna podrška kako u učenju tako i u svim drugim potrebnim vještinama, od mobiliteta, brige o sebi, vježbi vida za slabovidne, korištenja pomagala, pa do izlazaka u grad i posjeta kulturnim, sportskim i drugim manifestacijama. Također, imaju podršku za rad na posebnim softverima koji počinju od drugog razreda osnovne škole. U sklopu centra postoje i razne sekcije koje su ponuđene učenicima, zatim individualni rad na učenju Brailleovog pisma (Institucija ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine, 2010).

U srednjoj školi Centra učenicima je ponuđeno više smjerova u više različitih stupnjeva složenosti u trajanju od 3 i 4 godine (Kruša-Bjelošević, 2022):

- u IV stupanj složenosti, koji traje 4 godine spadaju smjerovi Fizioterapeutski tehničar, Telefonski operater, te Poslovni tajnik;
- III stupanj složenosti, koji traje 3 godine nudi smijer Telefonist i
- II stupanj složenosti (pomoćni radnik) koji traje 4 godine je Paker proizvoda, za koji je kreiran program prilagođen populaciji djece koji imaju kombinirane smetnje, odnosno uz oštećenje vida imaju još neku pridruženu smetnju.

Obzirom na to da se ne može svakom slijepom i slabovidnom djetetu osigurati kvalitetno obrazovanje u mjestu stanovanja, Centar nudi i uslugu internatskog smještaja u kojem borave djeca s područja cijele države. Osim redovne nastave učenicima je pružena cjelodnevna podrška u svim aktivnostima. Podrška im je pružena na polju učenja, mobilitetu, brige o sebi, korištenju pomagala, izlazaka u grad i posjeta kulturnim, sportskim i drugim manifestacijama, vježbi vida za slabovide, radu na posebnim softverima, u igri i u svim drugim potrebnim vještinama. Kako bi djeca mogla početi koristiti usluge internatskog smještaja prolaze proces kategorizacije. Nadležni centri za socijalni rad upućuju dijete na kategorizaciju koju obavlja kantonalna komisija koja objedinjuje sve nalaze, mišljenja i preporuke, gdje se uvažava i želja roditelja. Nakon obavljene kategorizacije potpisuje se ugovor sa nadležnim Centrom za socijalni rad (ugovor se ne sklapa sa roditeljima). Centri za socijalni rad financiraju internatski smještaj. Međutim, primanje pomoći i invalidnine se razlikuje u zavisnosti od kantona. U nekim kantonima sredstva za pomoć i invalidninu na koju su djeca imala pravo, nakon što počnu koristiti internatske usluge se preusmjeravaju za financiranje internatskog smještaja, te dijete više nema pravo na ovu vrstu financijske pomoći. U nekim kantonima je situacija upravo suprotna, te dijete/obitelj zadržava pravo da nastavi dobijati i ovakvu vrstu financijske pomoći. Također, postoje velike prednosti internatskog smještaja gdje djeca postaju samostalnija, osposobljavaju se za samostalan život, veliki broj učenika koji završe školovanje u Centru nastavlja studije, uspješno se zapošljavaju i formiraju obitelji. Negativna strana jesu smanjena veza sa svojom primarnom kućnom sredinom. Dobra strana je i ta što je škola dobro opremljena, nastavni kadar je obučen i kvalificiran, te imaju veliko iskustvo za rad sa ovim učenicima (Kruša-Bjelošević, 2022).

Kao što je prethodno spomenuto, Kruša – Bjelošević (2010) navodi kako internatski način odgoja i obrazovanja slijepe i slabovidne djece i omladine prate određene prednosti i

nedostaci, a sve zajedno utječe na psihološki razvoj djece te ima veliki utjecaj prilikom formiranja njihove ličnosti i odnosa prema okolini i prema njima samima.

Neke od prednosti internatskog odgoja u Centru su (Kruša – Bjelošević, 2010):

- osigurane mogućnosti primjene odgovarajućih stručnih metoda i postupaka prilikom odgojno-obrazovnog rada sa ovom populacijom učenika;
- omogućen stručni kadar, koji ima sposobnosti da do maksimuma iskoristi potencijale djeteta;
- mogućnost da se u najvećoj mogućoj mjeri osiguraju odgovarajuća nastavna sredstva i pomagala koja su potrebna za savladavanje nastavnog gradiva i stjecanja znanja i vještina učenika;
- postojanje mogućnosti stalnog ljekarskog praćenja vida kod djece koja imaju ostatke vida, zatim određivanja stupnja upotrebe vida, kao i praćenja općeg zdravstvenog stanja učenika;
- omogućeno je poklanjanje daleko veće pažnje razvijanju pojedinih vještina učenika.

Nedostaci internatskog odgoja u Centru su (Kruša – Bjelošević, 2010):

- izdvajanje djeteta iz obitelji, a poznato je da u najvećem broju slučajeva obiteljska sredina daje najbolje uvjete za pravilan razvoj svakog djeteta;
- dijete se izdvaja iz sredine u kojoj će najčešće nakon školovanja živjeti i raditi;
- u Centru dijete najveći dio vremena provodi sa djecom sličnom sebi, odnosno biva izdvojeno od vršnjaka neoštećenog vida, tako da se kasnije teško prilagođava na društvo osoba koje vide;
- internatski način života nužno nameće jednoličan način života kojim su djeca često prezasićena, te za posljedicu imaju daleko manje doživljaja od djece koja se školuju u redovnoj školi;
- djeci koja su smještena u Centru sve je određeno i osigurano, tako da djeca nemaju ili imaju vrlo malo mogućnosti da sama sebi odrede način rada i zabave, odnosno da se brinu o nečemu i slično, što djeca koja žive u svojim obiteljima većinom čine.

Rapaić, Nedović, i Marinković (2010) ističu kako se nakon primjene ideja o inkluziji u praksi pojavila i potreba da se specijalne škole uključe u razvoj inkluzivnog modela obrazovanja. Veljković (2006; prema „Vodič kroz inkluziju u obrazovanju“, 2006) istaknuo je kako bi specijalne škole trebale formirati mobilne timove, koji bi imali isključivu funkciju koja je

usmjerena na pružanje pomoći vrtićima i školama. Pomoć podrazumijeva više aspekata počev od opservacije do pomoći nastavnicima u izradi i realizaciji individualno prilagođenog programa, pomoći i podršci roditeljima, kao i u pružanju stručnog defektološkog tretmana djeci sa posebnim potrebama. Mišljenje tima koji je koncipiran na ovaj način je relevantno kada je u pitanju donošenje meritornih rješenja Centara za socijalni rad.

Dobar primjer prakse mobilnih timova primjenju se u Kantonu Sarajevo, gdje se u članku 14. Pravilnika o inkluzivnom obrazovanju Kantona Sarajevo (2019) opisuju zadaci stručnih timova centara. Stručni tim je mobilna multidisciplinarna služba koja pruža podršku školama u radu s djecom s posebnim potrebama. Organizirani su pri Centrima za odgoj i obrazovanje i rehabilitaciju učenika sa teškoćama. Zahtjev da se stručni tim centra uključi u rad škola podnosi direktor škole putem Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo. Stručni tim centra čine: psiholog, pedagog, defektolog/edukator-rehabilitator određenog profila, a po potrebi tim mogu činiti i drugi stručnjaci. Stručni tim ima obavezu da pruža stručnu, savjetodavnu i edukativnu podršku asistentima u nastavi, odgojno – obrazovnim radnicima kao i stručnim komunikacijskim posrednicima. Zadaci stručnog tima su i da pruža supervizijsku podršku stručnim suradnicima ustanove i da pruža stručnu podršku u provedbi privremenih oblika nastave. Prema potrebi, savjetodavno djeluje u planiranju i izradi primjerenog programa predškolskog odgoja, osnovnog i srednjeg odgoja i obrazovanja, te prati način realizacije. Stručni tim također predlaže školi potrebne promjene u radu s djecom.

Adaptacija rada, radnog i učioničkog prostora za rad sa slijepim i slabovidnim učenicima u kontekstu inkluzivnog odgojno - obrazovnog procesa, kao i u kontekstu obrazovanja u specijalnim školama

Postoje različiti izazovi sa kojima se slijepi i slabovidni učenici suočavaju. Prema tome slijepoj i slabovidnoj djeci u obrazovnom sistemu treba osigurati i pružiti određenu pomoć. Potrebno je osigurati određene uvjete kako bi ovi učenici mogli sudjelovati u nastavi koristeći svoje pune potencijale.

Slijepom djetetu koje prvi put ulazi u školu, potrebno je pomoći kako ne bi nailazio na prepreke. Na osnovu praćenja njegovog kretanja i verbalizacijom djetetu je potrebno objasniti gdje se nalazi, što ga okružuje i kako nešto izgleda, te ga voditi do prostorija škole koje su mu bitne. Bilo bi dobro da slijepi učenik upozna svoju učionicu i školu općenito prije nego što počne nastava, kako bi se već na početku mogao što lakše i samostalnije kretati školskim prostorom. Slijepom bi se učeniku trebalo omogućiti da opipom doživi predmete koji se

nalaze u učionici, da ih dodiranjem zapamti i da njima nauči manipulirati (Jajtić, 2013). Učionički prostor posebno je važno prilagoditi za učenike s oštećenjem vida, odnosno za slijepce i slabovidne učenike. Prostor kojim se ovi učenici kreću treba učiniti sigurnim. Neki od načina su ti da se vrata ormara i ladice ne ostavljaju otvoreni, stolice je potrebno uvlačiti pod stol, odnosno nije dozvoljeno da se ostavljaju po učionici. Također, ukoliko dolazi do promjena unutar učionice, hodnika ili blagovaonice, učenike sa oštećenjem vida je potrebno na to upozoriti, uz to je poželjno da im se omogući upoznavanje s novim razmještajem (Zubić, 2015). Prostor kojim se slijepi učenik kreće ne smije biti pun prepreka. Predmeti trebaju uvijek biti na svom mjestu, stolovi, stolice, kutije s priborom za rad, likovni pribor i slično. Posebno treba biti oprezan s predmetima koji na bilo koji način mogu ozlijediti učenike (Jajtić, 2013), obratiti pažnju na uporabu elektroničkih kablova za koje se preporučuje uporaba kanalic (Zubić, 2015). Thomson (2016) također ističe kako slabovidnoj djeci u redovnoj školi treba pružiti široke mogućnosti pri čemu je bitna sredina za učenje koja se odnosi na uređenje fizičke sredine (postaviti rukohvate, koristiti taktilne staze), uređenje učionice (odgovarajuće osvjetljenje) i socijalne sredine (uvijek pročitati ono što je napisano na ploči i ne izolirati učenika). Savjeti i upute za učitelje/nastavnike su da: utvrde djetetova oštećenja vida; ponude upotrebu vidnih pomagala, npr. povećalo; osiguraju da učenik sjedi na odgovarajućem mjestu u učionici; otklone bilo koji bljesak sunca; koristiti knjige pisane krupnim slovima; koristiti obojeni papir s odgovarajućom veličinom slova; ponude praktičan rad rukama kada je to moguće. Isto tako, korisno je kod učenika razvijati njihovu samostalnost korištenjem nekih sredstava: zvučni sat, aparat koji sadržava jasne oznake s većim brojevima, govorni termometar, telefon s velikim tipkama, kompjutor s glasovnim izlazom, Brailleov pisač, govorne vage i sl.

Uz prilagodbu prostora kojim se učenici kreću, učenicima s oštećenjem vida važno je prilagoditi i radni prostor te osigurati sredstva koja su potrebna za izvođenje aktivnosti učenja (Zubić, 2015). Kada je u pitanju edukacija djece sa oštećenim vidom nužno je učeniku prilagoditi didaktički materijal, te im je nužno pružiti podršku stručnjaka za savladavanje vještina orijentacije i kretanja (Dizdarević i Duranović, 2015). Nekim učenicima potrebno je osigurati sredstva koja su neizostavna za rad, kao što su: povećala, klupa s nagibom, dodatna rasvjeta za stol, Brajčin stroj, tablice, elektroničke bilježnice (koje pisane informacije prenose u zvuk), čitači ekrana, govorne jedinice (Zubić, 2015). Kod slabovidnih i slijepih učenika od velike je važnosti načelo taktilne zornosti, odnosno učenje putem neposrednog taktilnog promatranja. Zadaća učitelja je da takvim učenicima osigura prikladna sredstva za

percipiranja u uvjetima sljepoće za svaku nastavnu jedinicu. U prikladna sredstva spadaju prirodni predmeti, modeli, makete, reljefne slike, reljefni crteži, zvučne knjige, Brailleovi tekstovi (Mustać i Vicić, 1996.; prema Kolar, 2017).

Kada su u pitanju prikazivanja i korištenja nastavnih sredstava i pomagala, potrebno je prije i tijekom njihovog prikazivanja i korištenja dati usmena objašnjenja o sadržaju crteža, ilustracija, slika, filmova, TV emisija, programa, animacija itd. Za pravilno upoznavanje, korištenje i primjenu pomagala i sredstava potrebno je predvidjeti dovoljno vremena (Čop, 2009).

Učenici s oštećenjem vida funkcioniraju na nastavi na vrlo sličan način kao i redovni učenici. Međutim, na samom početku školovanja potrebno je podsjetiti se na neke specifičnosti koje imaju ovi učenici. U početku školovanja slijepom djetetu često neće biti jasno što se u razredu događa ako mu to nitko ne kaže. Npr. kada učitelj piše nešto na ploči, on bi trebao glasno govoriti o tome što radi. Kako bi se pravilno formirala percepcija učenika oštećenog vida potrebno mu je detaljno i sustavno usmeno objasniti i dopuniti podatke o predmetu koji percipira. Uloga verbalne dopune je da pomogne djetetu da nauči uočavati veze i odnose između svojih radnji i posljedica tih radnji. Učiteljeve upute treba da su učeniku razumljive, jer će se na ovaj način uz formiranje pravilne percepcije izbjeći pojava usvajanja bez razumijevanja. Nadalje, slijepom učeniku se uvijek potrebno obraćati njegovim imenom. Za uspješno uključivanje u razred potrebno je osigurati i mir da može čuti učiteljeva objašnjenja i upute za rad, kao i mirno kretanje ostalih učenika po razredu da ga ne bi srušili kada se kreće razredom. U razgovoru se ne smiju koristiti izrazi poput „ovdje“, „tamo“ i sl., te je umjesto toga potrebno koristiti izraze „ispred tebe“, „iza tebe“ i sl. Još jedna od specifičnosti u radu sa slijepim učenikom je i činjenica da je takvo dijete radi njegove sklonosti pasivnosti potrebno poticati na aktivnost (Sekulić-Majurec, 1988; prema Zrilić i Košta, 2008).

Kako bi se uvjeti u učionici što više prilagodili slijepim i slabovidnim učenicima važno je uraditi i procjenu njihovog funkcionalnog vida. Markowitz SN (2006; prema Alimović, 2013), navodi da uz pomoć rezultata funkcionalnog vida dobijamo informacije, odnosno uvid u preostale vidne funkcije i mogućnosti same terapije vida. Ove informacije pomažu rehabilitatoru da kreira rehabilitacijski plan za dijete, te da bude u mogućnosti da ponudi preporuke za prikladno optičko pomagalo za slabovidne. Omerović (2022) ističe da optičko pomagalo ne smije biti nasumični odabir nastavnika. Alimović, Katušić i Jurić (2013; prema Petričević, 2021) navode da postoje osobe koje svoj ostatak vida dobro koriste, dok postoje i

osobe koje imaju puno veći ostatak vida, ali uprkos tome nisu dovoljno vizualno orijentirane i nedovoljno iskorištavaju preostali vid.

Rezultati procjene funkcionalnog vida mogu se koristiti i za predviđanje problema u svakodnevnom funkcioniranju djeteta, što može biti od pomoći pri određivanju da li postoji potreba da dijete stekne pravo na invalidninu ili neke druge povlastice (International Council of Ophthalmology Assessment and Rehabilitation of Functional Vision, 2011; prema Alimović, 2013).

Procjenu funkcionalnog vida vrše profesori rehabilitatori/tiflolozi. Da bi se bolje objasnili radni zadaci rehabilitatora, potrebno je napraviti jasnu razliku između vizualne funkcije i funkcionalnog vida. Vizualna funkcija se odnosi na funkciju oka, a vrednuje se kao parametar koji se dobije u jednom trenutku u umjetnoj okolini. Funkcionalni vid odnosi se na način kako osoba vidi, te na stvarno funkcioniranje u svakodnevnom životu, odnosno koliko dobro osoba koristi ostatak vida u izvršavanju zadataka. Da bi se procijenilo kako osoba djeluje u odnosu na korištenje vida, potrebno je da se pažnja usmjeri na vidne sposobnosti i vještine. Tokom procjene funkcionalnog vida potrebno je izvršiti opservaciju djetetovog ponašanja, kao i korištenja vida u različitim zadacima. Procjenu funkcionalnog vida najoptimalnije je napraviti u dobi prije treće godine, a iz razloga što je u ranom uzrastu moguća uspješnija rehabilitacija. Kada se radi o djeci školskog uzrasta, nakon što je procjenjen funkcionalni vid određuje se jačina svjetla koje treba da pada na radnu površinu, također je važno da se odredi položaj gdje dijete u učionici sjedi, kao i veličinu fonta teksta kojim dijete piše i koji čita, zatim je potrebno uraditi ispravan odabir olovke, papira i sl. Nastavnom osoblju je potrebno dati detaljne upute koje su specifične za rad sa djecom koja imaju oštećenje vida, kao i pri odabiru didaktičkih sredstava i optičkih pomagala (violet lupa, ručnih lupa različite jačine i slično) koja će biti korištena prilikom provođenja nastavnog procesa (Omerović, 2022).

Kod nekih roditelja postoji strah da se uporabom ostatka vida on „troši“, odnosno da se pogoršava, te je vrlo važno razgovarati s roditeljima i djetetom o prisutnim strahovima. Liječnici često daju upute upravo suprotne ovome, zapravo da se vježbanjem funkcionalnost vida kod progresivnih bolesti produljuje. Sa slabovidnim učenicima je potrebno raditi na poticanju racionalne uporabe vida koji je preostao (Bouillet, 2010; prema Velki i Romstein, 2015).

Uspješnost edukacije i rehabilitacije djece koja imaju teškoće u razvoju zavisi i od ostalih subjekata koji sudjeluju u edukacijskom i rehabilitacijskom procesu, a to su sami učenici, njihovi roditelji, odgajatelji i nastavnici (Dulčić, 2003; prema Božić, B. 2016).

Učitelji/nastavnici u obrazovnom kontekstu slijepih i slabovidnih učenika

Polazak u školu gotovo za svako dijete, pa tako i za gotovo svako slijepo i slabovidno dijete predstavlja veliki izazov, koji karakterizira navikavanje na novu okolinu i na nove ljude i obaveze. Za neku djecu polazak u školu predstavlja jako teško pa čak i traumatično razdoblje. Upravo ovdje do izražaja dolazi uloga učitelja, koji treba da u potpunosti prihvati svako dijete sa svim njegovim karakteristikama. Važna uloga učitelja je prihvatanje ove djece, te poticanje uspješne socijalizacije i savladavanja školskih zadataka.

Osnovni faktori koji komunicirajući stvaraju nastavni proces jesu nastavnik i učenik. Učitelj/nastavnik je osoba koja je stručno-pedagoški osposobljena da planira, priprema i izvodi nastavu, odnosno cjelokupan odgojno obrazovni rad u svim pedagoškim institucijama, pa tako i u školi (Tomić i Osmić, 2005., prema Borić i Ružić, 2012). Učitelj/nastavnik, kao neposredni izvoditelj nastavnog procesa ima primarnu ulogu u uspješnom odgojnom uključivanju učenika s posebnim potrebama u redovne razrede, te igra ključnu ulogu u školovanju učenika (Stančić i Ivančić, 1999.; prema Borić i Tomić, 2012).

Često se susrećemo sa nedovoljnom pripremljenosti nastavnika što je ustvari odraz nespremnosti sistema u našoj državi na inkluziju. Kompetentni i motivirani nastavnici učenicima sa teškoćama mogu pomoći ne samo u sticanju znanja, već i u uspješnoj socijalizaciji i savladavanju životnih teškoća, a za to je potreban osjećaj ljubavi prema profesiji, visok nivo empatije i razumijevanja, a djeca sa teškoćama to i zaslužuju (Odobasić, 2019). Kompetencije specifične za odgoj i obrazovanje djece s posebnim odgojno – obrazovnim potrebama podrazumijevaju poznavanje specifičnih odgojo – obrazovnih potreba kao što su sposobnost da se identificira posebna odgojno – obrazovna potreba, te da se sukladno tome poznaju dostupne didaktičko metodičke metode, kao i sredstva i pomagala koja će biti korištena u odgojno – obrazovnom procesu, zatim je važno poznavanje savjetodavnih tehnika rada, praktično iskustvo u odgoju i obrazovanju djece s teškoćama, kao i spremnost na suradnju, odnosno timski rad i cjeloživotno obrazovanje (Skočić Mihić, 2011).

Pitanje kvalitete učitelja posljednjih godina je dobilo veliku važnost. Postalo je široko prihvaćeno stajalište da oni koji vjeruju u učenikove sposobnosti za učenje i koji se osjećaju odgovornim za poticanje učenika na učenje, imaju učenike koji postižu bolje rezultate bez obzira na predmet i razinu poučavanja ili na same učeničke sposobnosti (Vizek Vidović i sur., 2003; prema Zagorec, 2018). Učitelj/nastavnik svoje ponašanje treba usmjeriti na učenika i na načine koji će mu pomoći da najefikasnije razvije svoje potencijale i vrijednosti i da se, osim obrazovanja, ostvari kao ličnost. Pristup učeniku treba biti umjeren i odmjeren, ali i topao, prislan i uvjerljiv. Na taj način se učenik oslobađa nesigurnosti i straha, te se potiče na veće angažiranje u inkluzivnoj nastavi. Nastavnik prema učeniku treba pokazati razumijevanje i poticaj na aktivnosti koje će mu pomoći da prevlada probleme koje ima u samom sudjelovanju i učenju. Na ovaj način će učenici s posebnim obrazovnim potrebama razumjeti da je problem koji imaju rješiv, a što će im pomoći u boljoj socijalizaciji i usmjeravanju svojih aktivnosti ka ostvarivanju optimalnog razvoja u inkluzivnoj nastavi (Milenović, 2011). Sekulić-Majurec (1988; prema Zrilić i Košta, 2008) ističe kako je iskustveno vidljivo da učitelji uspješno realiziraju nastavni plan i program koji je predviđen učenicima oštećenog vida. Međutim, prije samog početka rada sa ovim učenicima potrebno je da prođu seminar na kojem bi se upoznali sa osnovnim specifičnostima u radu sa učenicima oštećenog vida, te specifičnostima metoda rada sa slijepim djetetom. Također, potrebno je da se upoznaju i sa specifičnim nastavnim sredstvima i pomagalicama koja su im potrebna u radu, potrebom pripreme ostalih učenika u razredu, kao i stvaranjem pozitivnog ozračja.

Barraga i Erin (2001) naglašavaju kako najveća briga edukatora, bez obzira na oštećenje ili etikete, mora biti razvoj punog potencijala svakog učenika za učenje. Dizdarević i Duranović (2015) ističu kako nastavnik mora utvrđivati postojeće i razvijati novo znanje i vještine, te svako dijete mora gledati kao pojedinca, jer je upravo nastavnik osoba koja može najviše doprinijeti kod otklanjanja prepreka za uspješno uključivanje djeteta s posebnim potrebama u razredno odjeljenje.

Prema Milenović (2011), nastavnik pred učenike u inkluzivnoj nastavi ne treba postavljati pretjerane zahtjeve i ne treba od njih tražiti ono što oni objektivno ne mogu ispuniti. Zato mora da dobro poznaje osobine svakog učenika, kako bi u skladu s tim postavljao zahtjeve koje će učenik realno moći ostvariti. Pri tome uvijek treba ostaviti mogućnost da učenik može postići i više od očekivanog, što će imati dodatnu učinkovitost inkluzivne nastave. Od

nastavika se očekuje pohvaljivanje, bodrenje i ohrabrivanje učenika, ali i motiviranje na radoznalost i kreativnost učenika.

Jedna od vrlo važnih uloga učitelja je davanje podrške roditeljima učenika s teškoćama. To uključuje: upoznavanje roditelja s dječjim pravima i obavezama, učestale razgovore s roditeljima učenika, upoznavanje roditelja s učenikovim teškoćama u svladavanju nastavnih sadržaja, upoznavanje roditelja s oblicima odgojno - obrazovne potpore koju je moguće osigurati učeniku, organiziranje predavanja za roditelje. Za napredak djece s teškoćama, ali i sve ostale djece najvažnija je uloga učitelja. Bez njegovog konstantnog obrazovanja i razvoja različitih kompetencija na svim poljima, daljnje obrazovanje djece (što je najvažnije) ne bi bilo uspješno (Opić, Bilić i Jurčić, 2015).

Stručni suradnici u obrazovnom kontekstu slijepih i slabovidnih učenika

Dobra praksa u podučavanju djece s posebnim potrebama uvelike zavisi i od faktora kao što su dobri odnosi među učiteljima i stručnim suradnicima (Carter, 1996; prema Zrilić i Košta, 2008).

Ovdje je važno istaknuti vrlo značajnu ulogu psihologa tijekom školovanja djeteta. Psiholog surađuje sa roditeljima kojima pruža potrebnu podršku tijekom cijelog školovanja njihovog djeteta. Psiholog omogućava roditeljima da što bolje razumiju njihovo dijete i potrebe koje ono ima. Također, jedan od zadataka je i osvještavanje roditelja o njihovim stavovima i emocionalnim reakcijama koje imaju u odnosu na dijete, kao i na njegove reakcije (Dizdarević i Duranović, 2015).

Kruša-Bjelošević (2022) ističe kako roditelji proživljavaju borbu sa gubitkom kada se suoče sa tim da im se rodilo dijete koje je slijepo ili kada saznaju da dijete ima neku bolest koja uzrokuje oštećenje vida. Ne postoji sistem koji u ovakvim trenucima roditeljima može dati adekvatnu podršku da se suoči sa gubitkom. Često se osjećaju kao da im je neko umro, san s kojim su živjeli do tada gubi sliku koja je očekivana. Ključ uspjeha je da roditelji prođu kroz krug žalovanja i da dođu do rješenja, odnosno da se pomire s gubitkom. Jako malo roditelja odlazi da potraži pomoć dok su djeca jako mala, puno njih ostaju zaglavljani ne tražeći pomoć. Samo roditelj koji je završio kompletan krug žalovanja spreman je i sposoban da se pomiri sa stvarnošću, kako bi mogao djetetu ponuditi što adekvatniju podršku.

Roditelji koji su uspjeli da prebrode neugodne emocije koje su se javile kod suočavanja s činjenicom da njihovo dijete ima oštećen vid, ukoliko se primjereno suočavaju sa svakodnevnim stresom, imaju povoljan utjecaj na razvoj svog djeteta. Ovi roditelji su sposobni da svoje dijete prihvataju kao cjelovitu osobu, da se realno odnose prema svome djetetu u odnosu na njegovo oštećenje vida, prema njegovim potrebama, mogućnostima i ograničenjima. Uz ovakvo ponašanje roditelja, dijete razvija sigurnost, povjerenje i pozitivnu sliku o sebi, što je temelj za vlastito prihvaćanje oštećenja vida, samostalnosti, motivacije za učenje, te razvoja socijalno – komunikacijskih vještina, što vodi ka aktivnom odnosu sa okolinom (Sudar, 2015).

Kod nekih roditelja djece sa oštećenjem vida prisutan je strah, posebice kod progresivnih bolesti, da bi se uporabom, odnosno korištenjem ostatka vida on mogao „potrošiti“. Jako je važno razgovarati s roditeljima i djetetom o navedenim strahovima. Liječnici daju određene preporuke kada je riječ o progresivnim bolestima, a u tim preporukama je često vidljivo upravo suprotno, odnosno da se vježbanjem funkcionalnost vida zapravo produljuje. Tako da je prema njihovim preporukama potrebno raditi na poticanju racionalne uporabe preostalog vida kod slabovidnih učenika (Bouillet, 2010; prema Velki i Romstein, 2018). Barraga i Erin, (2001) također potvrđuju ovo stajalište da postoji pogrešna pretpostavka da naprezanje i korištenje očiju može na određeni način oštetiti postojeći vid. Faye (1984; prema Barraga i Erin, 2021) sugerirao je da bi vid koji dijete ima trebalo bi koristiti do maksimuma. Isto je važno iz perspektive percepcije i učenja, jer će dijete koje bude više koristilo vid bolje vizualno funkcionirati.

Psiholog pruža pomoć i nastavniku kako bi izgradio pozitivnu socialno emocionalnu klimu u razredu koji pohađa učenik sa posebnim edukacijskim potrebama, što doprinosi izgradnji međusobne interakcije. Osnovni cilj je da se postigne bolja prihvaćenost učenika sa posebnim potrebama u razredu, što vodi boljim odnosima s vršnjacima. U ovu svrhu mogu se provoditi interakcijske igre i radionice. Psiholog se brine i o identifikaciji i pružanju potrebnih mjera za djecu, očuvanje psihičkog zdravlja i poticanje razvoja kod djece koja trebaju njegovu stručnu pomoć. Uz prethodno navedeno, između ostaloga, vodi i odgovarajuću dokumentaciju i obavlja druge poslove u skladu sa zahtjevima psihološke struke (Dizdarević i Duranović, 2015).

Uloga roditelja u obrazovnom kontekstu slijepih i slabovidnih učenika

Roditelji su članovi tima, oni su također i partneri učitelju u zadatku koji je zajednički, a to je da pruže pomoć djeci da razviju kulturu rada, svoje sposobnosti, kao i dobru sliku o sebi. Suradnja s roditeljima se upravo iz ovih razloga tretira kao jedna od bitnih odrednica pedagoški djelotvorne škole (Ryan i Cooper, 1988; prema Miljković, Rijavec, Vlahović-Štetić i Vizek Vidović, 2014).

S obzirom na to da oštećenje vida kod djece značajno utječe na cijelu djetetovu obitelj (Stanimirović i Žigić, 2006; prema Teskeredzić, Dizdarević i Bratovčić, 2013), u cilju uspješnog razvoja i napretka djeteta nužno je da postoji suradnja stručnjaka s članovima obitelji djeteta, točnije s njegovim roditeljima. Krajnji cilj ove suradnje je dobrobit djeteta, ali i pomoć roditeljima od strane stručnjaka (Velki i Romstein, 2015). Carter (1996; prema Zrilić i Košta, 2008) ističe kako je dobra praksa u učenju djece s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama između ostalog ovisna i o dobrim odnosima učitelja sa roditeljima. Dizdarević (2013; prema Dizdarević i Duranović, 2015) ističe kako je poseban doprinos roditelja taj što oni daju neprocjenjive informacije o strategijama učenja koje učenik koristi, o njegovim interesima, kao i podatke koji su nepohodni za izbjegavanje potencijalnih problema. Roditelji igraju važnu ulogu i u realizaciji postavljenih ciljeva kod kuće, kao i u izvještavanju da li se određene vještine i ponašanja koriste kod kuće.

Preporuke za promicanje dobrih odnosa između odgojno-obrazovnih ustanova i obitelji djeteta, a koje navode autori Kostelnik, Onaga i Whiren (2004; prema Velki i Romstein, 2015) su:

1. da se stvori okruženje u kojem će članovi djetetove obitelji biti cijenjeni kao ključni partneri u odgoju i obrazovanju djeteta, ali i kao oni koji imaju najviše utjecaja u životu svoga djeteta;
2. da se uvažavaju činjenice da je samopoštovanje roditelja i ostalih članova uže obitelji sastavni dio djetetovog razvoja, te ga je potrebno jačati pozitivnim odnosom članova obitelji prema školovanju djeteta;
3. da se članovi obitelji što više uključe u donošenje odluka vezanih za dijete i za cjelokupno školovanje;
4. da se članovima obitelji omogući prisutnost u školi u radu s djetetom kad god je to moguće;

5. da se promiče razmjena informacija i ideja između članova obitelji i osoblja škole, jer i samo dijete od ovoga može da ima višestruku korist (primjerice, članovi osoblja škole mogu saznati kako dijete kod kuće komunicira, što voli i suprotno, odnosno što ne voli, s kim se druži, što ga ljuti i slično) i
6. da se djeci koja se tek uključe u odgojno – obrazovni sustav osigura lagan prelazak iz obiteljskog u školsko okruženje.

Zakonski okvir obrazovanja slijepih i slabovidnih učenika u Bosni i Hercegovini

Odgoj i obrazovanje djece s oštećenjem vida u Bosni i Hercegovini prvenstveno je zagarantirano jednim od osnovnih zakonskih propisa, a to je Ustav Bosne i Hercegovine. U članku 2, stav 3, Ustava Bosne i Hercegovine navedeno je da sva lica na teritoriji Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i slobode, a što uključuje i pravo na obrazovanje.

Zatim, među osnovnim zakonskim propisima je i Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini koji je donesen 2003.godine, kojega je usvojila Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. Navedeni zakon je osnova inkluzije na državnom nivou, kao i obrazovanja djece s posebnim potrebama u koju kategoriju spadaju i djeca sa oštećenjem vida. Uz ovaj zakon, važno je spomenuti i Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“ broj 59/07 i 59/09). Kada je u pitanju usklađenost kantonalne legislative, svi kantonalni zakoni o osnovnom i srednjem obrazovanju usklađeni su sa Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2016.-2021.). Ovo znači da ne postoji centralizacija obrazovanja u Bosni i Hercegovini, što kao posljedicu ima da oba entiteta, Brčko Distrikt i svi kantoni rade na svoj način.

Okvirni Zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju utvrđuje pravo djece i mladih sa posebnim potrebama da stiču obrazovanje u redovnim školskim ustanovama, prema programima prilagođenim njihovim individualnim potrebama. Djeca koja se zbog teškoća u razvoju ne mogu školovati u redovnim školama, obrazuju se (djelimično ili u potpunosti) u posebnim/specijalnim ustanovama, a prema programima izrađenim i prilagođenim njihovim sposobnostima i njihovim mogućnostima. Škole u kojima se obrazuju djeca sa posebnim potrebama imaju pravo na posebna budžetska sredstva, troškove prijevoza i smještaja ili kako

bi se infrastruktura prilagodila fizičkim i drugim potrebama učenika, odnosno kako bi se pokrili troškovi posebnih programa (Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine 2013).

U Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini istaknuto je da su obrazovne ustanove obavezne da osiguraju odgoj i obrazovanje koji će biti pod jednakim uslovima za sve učenike na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini u članu 3. kao opće ciljeve obrazovanja između ostalog ističe :

- a) Osiguravanje optimalnog razvoja za svako lice, uključujući i osobe sa posebnim potrebama, u skladu sa njihovim uzrastom, mogućnostima, mentalnim i fizičkim sposobnostima;
- b) Promocija poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda i priprema svakog lica za život u društvu koje poštuje principe demokratije i vladavine zakona;
- c) Osiguravanje jednakih mogućnosti za obrazovanje na svim nivoima obrazovanja, kao i mogućnosti izbora, bez obzira na spol, rasu, nacionanu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge osobine.

Sukladno članu 4. istog zakona svako dijete treba da ima isto pravo pritsupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju, što podrazumijeva jednake uvjete i prilike za sve, za početak i nastavak daljeg obrazovanja, što podrazumijeva obrazovanje koje osigurava svakom djetetu da na najbolji način razvije svoje urođene i potencijalne umne, fizičke i moralne sposobnosti, na svim nivoima obrazovanja.

U članu 19. Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH istaknuto je i to da mladi i djeca sa posebnim potrebama stižu obrazovanje u redovnim školama prema programima prilagođenim njihovim potrebama. Svaka škola je dužna za svakog učenika sa posebnim potrebama obavezno odrediti defektokloški i logopedski status, te je dužna izraditi individualizirani nastavni plan i program. Djeca sa ozbiljnim smetnjama i teškoćama u razvoju mogu se djelimično ili u potpunosti odgajati i obrazovati u specijalnim obrazovnim ustanovama, i to u onim slučajevima kada je nemoguće pružiti odgovarajuće obrazovanje u redovnim školama.

U članu 35. Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH naglašeno je da škola ne smije vršiti diskriminaciju u pristupu djece obrazovanju ili njihovom učešću u

obrazovnom procesu, na osnovu toga što su djeca s posebnim potrebama, ili na bilo kojoj drugoj osnovi.

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH u članu 19. također ističe da se kategorije, postupak identifikacije, planiranje i način rada, profil, obuka i profesionalni razvoj stručnog kadra za rad s djecom i mladima s posebnim potrebama i druga pitanja, bliže uređuju propisima entiteta, kantona i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, u skladu s principima i standardima utvrđenim ovim zakonom.

ZAKLJUČCI:

1. Proučavajući dostupnu literaturu bilo je lako uočiti da postoji mnogo definicija oštećenja vida, koje se definira sa psihološkog, pedagoškog, sociološkog, medicinskog, kao i sa drugih stanovišta. Oštećenje vida je senzoričko oštećenje koje kod osoba može da uzrokuje slabovidnost i sljepoću, među kojima je teško odrediti granicu, a jedan od osnovnih aspekata određivanja ove granice među njima je definiranje slabovidnosti kvantitativnom vrijednosti oštine vida na boljem oku sa korekcijom. Uzroci ovih oštećenja su raznoliki te je potrebno razmotriti nasljedne i nenasljedne faktore koji dovode do blažih ili težih oštećenja vida s kojima se djeca mogu roditi ili do kojih dolazi tijekom života. Neke od najprisutnijih očnih dijagnoza su: razrokost, greške refrakcije, dijabetička retinopatija, glaukom, katarakta, retinitis pigmentosa, amauroza itd. U našoj zemlji ne postoji sistematsko registriranje učenika sa oštećenjem vida, tako da nam nisu dostupni precizni podaci o njihovom broju.
2. Čest je slučaj da djeca imaju nedovoljno razvijen vid, što može da dovede do toga da se već novorođenčad mogu osjećati odbačenima, osobito ukoliko ih se dugo ostavlja samima radi čega ne mogu da zadovolje svoje potrebe za senzornom stimulacijom, dok djeca bez oštećenja vida isto čine samostalno gledajući u stvari, učenjem kako da fokusiraju oči i pokušajima da dodirnu predmete. Kada govorimo o socioemotivnom razvoju, djeca koja su rođena slijepa su emotivno stabilnija od slabovidne djece. Slabovidna djeca se nalaze u mnogo nezgodnijem položaju od slijepa djece iz razloga što imaju tendenciju da se nekada pretvaraju da vide, odnosno nalaze se između dva svijeta. Često se zaboravlja da je percepcija kod slabovidnih osoba nepotpuna, osiromašena i vrlo često fragmentirana, te da osobe koje su slabovidne nisu transparentne u svojim teškoćama kao slijepa osobe, što često rezultira nerazumijevanjem i neprimjerenim pristupom u odnosu na njih. Radi ovoga slabovidni imaju većih teškoća u procesu učenja od slijepih. Kada je u pitanju kognitivni razvoj slijepa i slabovidne djece, on ne zavisi samo od oštećenja vida, te na njegov razvoj veliki utjecaj ima odgoj kao odlučujući faktor. Česti su stereotipi o djeci oštećena vida, a oni su još češći i veći ukoliko se dijete ne kreće dovoljno, što može da dovede do toga da dijete djeluje kao da ima intelektualne poteškoće. Djecu je potrebno poticati na kretanje, te im omogućiti vježbe orijentacije i kretanja koje se nazivaju peripatološke vježbe koje bi trebalo da provode stručnjaci edukacijsko – rehabilitacijskog profila,

koje pak mogu raditi i roditelji ako su prošli dobru edukaciju. Osobe oštećena vida treba da prevaziđu više prepreka tijekom života od osoba koje nemaju ova oštećenja, a sve s ciljem postizanja svojih ciljeva i ostvarenja svojih snova. Prilikom socijalizacije opravdano se očekuje da uspjeh postignutog nivoa socijalnog razvoja uveliko zavisi o stavovima, reakcijama i ponašanjima drugih ljudi u odnosu na njih same. Socijalizacija za ove osobe može da predstavlja veliki izvor problema, te moraju da prevaziđu sami sebe, svoja osjećanja i svoj karakter kako bi u istoj bile uspješne.

3. Odgoj i obrazovanje djece s oštećenjem vida u Bosni i Hercegovini zagaranirani su Ustavom Bosne i Hercegovine, Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, sa kojim su usklađeni svi entitetski i kantonalni zakoni o osnovnom i srednjem obrazovanju. Također, važan je i Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. Učenicima sa oštećenjem vida u Bosni i Hercegovini pružena je mogućnost školovanja u redovnom odgojno – obrazovnom sistemu, te mogućnost školovanja u specijalnim školama koje su posebno prilagođene slijepim i slabovidnim učenicima, koje nude i internatski smještaj učenika. Školovanje ovih učenika u redovnom odgojno – obrazovnom sistemu, kao i u specijalnim školama ima svoje prednosti i nedostatke. Veoma važnu ulogu tijekom procesa školovanja ovih učenika imaju učitelji/nastavnici, stručni suradnici škola, kao i roditelji slijepe i slabovidne djece.

1. LITERATURA:

- Alikadić Husović, A., Alender, M. i Ljaljević, S. (2006). Kako sačuvati vid. Sarajevo: Udruženje slijepih građana Kantona Sarajevo.
- Alimović, S. (2013). Razvoj funkcionalnog vida kod djece s perinatalnim oštećenjem mozga. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Barraga, N.C. i Erin, J.N. (2001). Oštećenje vida i učenje. Četvrto izdanje. Tuzla: Udruženje građanja oštećenog vida.
- Bilić - Precić, A., Runjić, T. i Žolgar - Jerković, I. (2015): Razlike u socijalnim vještinama između učenika i učenica oštećena vida prema procjeni njihovih roditelja, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 51, 2, 77-86.
- Borić, S. i Tomić, R. (2012). Stavovi nastavnika osnovnih škola o inkluziji. *Metodički obzori*, 7(2012)3 (16), 75-86.
- Bosnar, L. (2018). Pristupačnost osnovnih škola grada Zagreba za orijentaciju i kretanje djece s oštećenjem vida. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
- Božić, B. (2016). Rehabilitacija učenika oštećena vida integriranih u redovni sustav odgoja i obrazovanja. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
- Čop, M. i Topolovec, V. (2009) Upotreba informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT) u obrazovanju djece s posebnim potrebama. Rijeka: Informatologia, 42, 4, 304-313.
- Desić, A. (2017). Kvaliteta života slijepih i slabovidnih osoba. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Dizdarević, A. i Duranović, M. (2015). Podrška inkluzivnom obrazovanju u srednjoj školi, Tuzla: Printcom d.o.o. grafički inženjering.
- Dmitrović, P. (2011). Preduvjeti za primjenu inkluzije. Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Metodicki obzori 13, vol. 6(2011)3.

- Fajdetić, A. (2012). Studenti s oštećenjima vida. U L. Kiš-Glavaš (Ur.) Studenti s invaliditetom 1.: Opće smjernice (str. 71-143). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu
- Fajdetic, A. (2015). Podrška osobama s oštećenjem vida u obitelji i zajednici. Zagreb: Hrvatski savez slijepih.
- Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine (2013). Od segregacije do inkluzije. Program podrške obrazovanju.
- Informacija – Analiza stepena inkluzivnosti osnovnog obrazovanja u Federaciji BiH, (2015). Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.
- Institucija ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine, (2010). Posebno izvješće o stanju prava djece s posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju.
- Jajtić, M. (2013). Integracija slijepi osoba u odgojnoobrazovni sustav (s nagalskom na visokoškolsko obrazovanje). Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
- Kelemen, M. (2020). Viktimizacija učenika s teškoćama u razvoju (Doctoral dissertation, University North. University centre Varaždin. Department of Nursing)
- Klobučar, M. (2021). Primjena računala u unapređenju života i rada slijepih i slabovidnih osoba. Završni rad. Karlovac: Veleučilište u Karlovcu.
- Kolar, D. (2017). Odgoj i obrazovanje učenika s teškoćama u razvoju u primarnom obrazovanju. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet.
- Kovačević, K. (2020). Percepcija okoline prema osobama s invaliditetom Doktorska disertacija. Varaždin, Univerzitet u Varaždinu; Odjel za sestrinstvo.
- Kruša-Bjelošević, L. (2022). Osobna komunikacija.
- Kruša-Bjelošević, L. (2010). Psihološki aspekti internatskog školovanja za slijepu i slabovidu djecu i omladinu. Zagreb: 5th ICEVI Balkan Conference. Scientific – Professional Conference: „New Competencies for Future Challenges in Europe“.
- Milenović, Ž. (2011). Stil vodstva nastavnika inkluzivne nastave. Život i škola, br. 25, str. 154-167.

- Miljković, D., Rijavec, M., Vlahović-Štetić, V. i Vizek-Vidović, V. (2014). Psihologija obrazovanja. Zagreb: IEP/VERN.
- Nanjwan, J.D. i Igba, I.U. (2019). Handbook for Educating Persons with Visual Impairment. Calabar: Sunny-Tech & Logistic Concept.
- Nenadić, K., Šubarić, Ž. i dumančić, J. (2015) Osobe s oštećenjima vida – Naši pacijenti. Vodič za pristup slijepim i slabovidnim osobama za zdravstvene djelatnike. Zagreb: Hrvatski savez slijepih. Stomatološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Odobasić, A. (2019). Motivacija prosvjetnih radnika za rad sa učenicima s teškoćama u školi. Završni magistarski rad. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet.
- Omerović, E. (2022). Osobna komunikacija.
- Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 18/03.
- Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, „Službeni glasnik BiH“ broj 59/07 i 59/09.
- Opić, S., Bilić, V. i Jurčić, M. (2015). Odgoj u školi (znanstvena monografija). Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Petričević, M. (2021). Socijalne vještine učenika oštećena vida srednjoškolskog uzrasta prema procjeni nastavnika. Diplomski rad. Zagreb: Univerzitet u Zagrebu.
- Pravilnik o inkluzivnom obrazovanju. (2019). Službene novine Kantona Sarajevo, broj 32.
- Priručnik s preporukama za razumnu prilagodbu radnog mjesta. Zavod za vještačenje, profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom. Ministarstvo rada i mirovinskog sustava. Zagreb, 2018.
- Radovanović, D. (2008). U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. 469-479.
- Rapaić, D., Nedović, G. i Marinković, D. (2010). Socijalna edukacija i rehabilitacija – nauka i/ili praksa. Novi Sad: Društvo defektologa Vojvodine.

- Salleh, N. M. i Zainal, K. (2010): How and why the visually impaired students socially behave the way they do, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 9, 859–863.
- Save the Children. (2015). Publikacija stručnih radova i izlaganja sa stručnog simpozijuma: Unapređenje obrazovnog sistema u oblasti primjene inkluzivnih principa podučavanja. Unsko Sanski kanton: Ministarstvo nauke, obrazovanja, kulture i sporta.
- Situaciona analiza o položaju djece sa poteškoćama u Bosni i Hercegovini. (2017). Unicef.
- Skočić Mihić, S. (2011). Spremnost odgajatelja i faktori podrške za uspješno uključivanje djece s teškoćama u rani i predškolski odgoj i obrazovanje. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet.
- Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021).
- Sudar, S. (2015). Učenici s oštećenjem vida. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Šakaja, L. (2018). Slijepi u prostoru grada. Zagreb: Institut za etnologiju u folkloristiku, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet.
- Špelić, A. (2020). Empatija u kontekstu osnovne obrazovne integracije. Integracija djece s posebnim potrebama. Pula: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
- Teskeredzić, A., Dizdarević, A. i Bratovčić, V. (2013). Studenti sa oštećenjem vida u visokom obrazovanju. A.Dizajn d.o.o.
- Thomson, J. (2016). Vodič za rad s djecom i učenicima s posebnim odgojnoobrazovnim potrebama. Zagreb: EDUCA str. 541-548.
- Ustav Bosne i Hercegovine. Službeni Glasnik BiH, br.25/2009.
- Vasta, R., Haith, M. M, i Miller, S. A. (1998): Dječja psihologija, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Velki, T. i Romstein, K. (2015). Učimo zajedno: Priručnik za pomoćnike u nastavi za rad s djecom s teškoćama u razvoju. Osijek: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

- Vican, D., Karamatić Brčić, M. (2013). Obrazovna inkluzija u kontekstu svjetskih i nacionalnih obrazovnih politika- s osvrtom na hrvatsku obrazovnu stvarnost. *Život i škola*, 30(2), 48-66.
- „Vodič kroz inkluziju u obrazovanju“ Društvo ujedinjenih građanskih akcija Duga, Sarajevo, 2006.god.
- Zagorec, A. (2018). Kometencije učitelja za rad s djecom s teškoćama u razvoju. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet.
- Zečević, I., Mastilo, B., Bakoč, A., Vuksanović, G., Kalajdžić, O. i Perućica, R. (2018). Socijalna kompetencija i antisocijalno ponašanje slijepih učenika i učenika tipičnog razvoja. Istočno sarajevo: Medicinski Fakultet u Foči, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
- Zrilić, S. (2019). Razlikovni kurikulum kao pretpostavka uspješne inkluzije. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Zrilić, S., i Brzoja, K. (2013). Promjene u pristupima odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama. *Magistra Iadertina*, 8(1.), 141-153.
- Zrilić, S., Košta, T. (2008). Specifičnosti rada sa slijepim djetetom u vrtiću i školi s posebnim naglaskom na slušnu percepciju. *Magistra Iadertina*, 3(3), 171-186.
- Zubić, J. (2015). Didaktičko-metodički aspekti inkluzije slijepice djece u redoviti odgojno – obrazovni program. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu .
- Zvizdić, S. i Smajić, A. (2005). Razvojna psihologija - hrestomatija. Sarajevo. Fakultet islamskih nauka.